



Dominik Flisiak¹

(rec.): **Obraz getta warszawskiego
i powstania w getcie w świadectwie Dawida
Wdowińskiego pt. *And we are not saved***

Philosophical Library, Nowy Jork 1963 / IPN, Warszawa 2023

Powyższe świadectwo ukazało się w wersji anglojęzycznej w 1963 r. Warto je jednak przypomnieć czytelnikom, tym bardziej że w 2023 r. wydane zostało polskie tłumaczenie wspomnień Wdowińskiego pt. *A my nie jesteśmy wybawieni*. Publikacja ukazała się w ramach centralnego projektu badawczego Instytutu Pamięi Narodowej pt. *Dzieje Żydów w Polsce i stosunki polsko-żydowskie w latach 1917–1990*. Niniejsza recenzja powstała w oparciu o dzieło oryginalne.

Dawid Wdowiński – rys biograficzny

Dawid Wdowiński urodził się w 25 lutego 1895 r. w Będzinie. Był synem Jeremia-sza i Marii z domu Pałaszniczkich (Łoza, 1983). Ukończył szkołę handlową w Łodzi i studiował na wydziale lekarskim uniwersytetu w Brnie, w Wiedniu oraz w Warszawie. W latach 1914–1921 współtworzył polsko-żydowski miesięcznik *Tel-Awiw*. W czasie pogromu we Lwowie (22–24 listopada 1918 r.) uczestniczył w tworzeniu żydowskiej samoobrony. Podczas tego wydarzenia zginęło z rąk Polaków ok. 70 Żydów (Gauden, 2019). W międzywojennej Polsce Wdowiński był jedną z osób odpowiedzialnych za powstanie struktur prawicy syjonistycznej,

¹ Dr Dominik Flisiak, badacz niezależny, email: dominikflisiak1990@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8699-9537.

czyli syjonistów-rewizjonistów w Polsce. Syjoniści-rewizjoniści rekrutowali się spośród zwolenników Włodzimierza Żabotyńskiego (Perelman, 1937).

Wdowiński ożenił się 22 sierpnia 1929 r. z Antoniną Berger, która była doktorem medycyny. Pracował on w warszawskim szpitalu na Czystem (Łoza, 1983). Po agresji niemieckiej III Rzeszy na Polskę pozostał w Warszawie i trafił do getta. Upadek Polski spowodował, że struktury partii, w tym żydowskich, uległy dekompozycji (Libionka & Weinbaum, 2011). Pod koniec 1942 r. Wdowiński współtworzył Żydowski Związek Wojskowy (ŻZW).

Po upadku powstania w getcie warszawskim w 1943 r. Wdowiński trafił m.in. do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Budzynie. Latem 1945 r. brał udział w demonstracji prosyjonistycznej, która odbyła się obozie DP (*displaced persons camps*) w Feldafing, miejscowości położonej blisko niemieckiego obozu zagłady Dachau. Obozy DP były przeznaczone dla więźniów byłych niemieckich obozów koncentracyjnych, którzy nie mogli bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych wrócić do swoich domów (Schneider, 2014).

Wdowiński przez pewien czas mieszkał w Bawarii i był obecny przy pracach Centralnego Komitetu Żydów Bawarskich. W październiku 1945 r. na zaproszenie prawnicowego syjonisty Chaima Lazara (1914–1997) wyjechał do Włoch i zamieszkał w Recanati (Lazar, 1997). Zajmował się m.in. wygłaszaniem referatów, których tematyka dotyczyła kwestii politycznych i żydowskiego antyhitlerowskiego ruchu oporu (Libionka & Weinbaum, 2011). Na początku października 1945 r. Wdowiński wysłał list do Dawida Guzika, jednej z osób odpowiadających za funkcjonowanie charytatywnej organizacji Joint w Polsce (Borzymińska & Żebrowski, 2003). Wdowiński w wiadomości wskazał Guzikowi na panujący w Bawarii antysemityzm oraz zaapelował do niego, by jako osoba bezpartyjna, a przez to bardziej obiektywna, w odpowiednich miejscach i okolicznościach dał świadectwo historycznej prawdzie. Prośba Wdowińskiego dotyczyła ŻZW. Uważał on, że mająca silną pozycję w powojennej Polsce lewica syjonistyczna neguje udział zwolenników Żabotyńskiego w powstaniu w getcie warszawskim oraz „oczernia ludzi, którzy z samozaparciem i poświęceniem walczyli i ginęli”. Wdowiński miał nadzieję, że Guzik może przyczynić się do ukazania szerszego i bliższego prawdzie obrazu walk w getcie warszawskim (Flisiak, 2020).

Wdowiński pod koniec 1946 r. przez Włochy trafił do Stanów Zjednoczonych. Stało się to dzięki zaproszeniu przedstawicieli prosyjonistycznej organizacji Hebrew Committee of National Liberation. Na czele tego stowarzyszenia stał Peter Bergson (Flisiak, 2020). Wdowiński zamieszkał w Nowym Jorku i w New School for Social Research wykładał psychiatrię oraz psychologię (Weinbaum, 2013).

Już w pierwszych latach po 1945 r. starał się spisać wydarzenia z czasu drugiej wojny światowej, w których uczestniczył. W czerwcu 1946 r. jego relacja dotycząca getta warszawskiego została opublikowana w nowojorskim piśmie *The Answer*, wydawanym przez Hebrew Committee for National Liberation, i w gazecie *Ha-Maszkif*. Była ona wydawana przez zwolenników Żabotyńskiego w ówczesnej Palestynie w latach 1939–1948 (Hartglas, 1996; Rudnicki & Silber, 2009). W 1947 r. została na podstawie wyżej wspomnianych świadectw wydana przez francuskie ministerstwo kultury broszurka – *La Bataille du Ghetto de Varsovie (19 avril – 16 mai 1943)* (Libionka & Weinbaum, 2011).

W 1961 r. Wdowiński zeznał przed izraelskim sądem w procesie Adolfa Eichmanna, jednego w wykonawców niemieckiego planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Dwa lata później Wdowiński wydał swoje wspomnienia pt. *And We Are Not Saved* (Grupińska & Choroszewski, 2003). Zostały one poświęcone rodzinie Wdowińskiego, która zginęła podczas Zagłady. Tytuł wspomnień został zaczerpnięty z księgi Jeremiasza 8: 20: *Pominęło żniwo, skończyło się lato, a myśmy nie wybawieni* (Weinbaum, 2013, s. 501). W zasobie Archiwum Instytutu Żabotyńskiego w Tel-Awiwie można odnaleźć ocenę publicystycznej działalności Wdowińskiego: „His book [...] which was published in 1963 by the Philosophical Library in New York gave him great satisfaction and encouragement to express his opinion about other writers, to whom he wished to give a scientific explanation of his views” (Archiwum Instytutu Żabotyńskiego, *Z.Z.W. Warsaw Ghetto, David Wdowinski, Biographical Details, Articles, Newspaper Items, Journal Entries*, 1944–1970, k. 13). Wdowiński zmarł w 1970 r. w Tel-Awiwie podczas uroczystości w Instytucie Żabotyńskiego, które były poświęcone rocznicy powstania w getcie (Apfelbaum, 2002).

Do tej pory wspomnienia Wdowińskiego dosyć rzadko były wykorzystywane w opracowaniach dotyczących powstania w getcie warszawskim. W wydanej w 2011 r. książce poświęconej ŻZW można znaleźć taką informację:

W interesujących nas najbardziej partiach książki dotyczących powstania i funkcjonowania ŻZW znalazło się wiele nowych w stosunku do wypowiedzi z roku 1946 r. informacji. Od razu warto zaznaczyć, że z analizy obu tekstów wynika, iż Wdowiński nie był naocznym świadkiem wielu spośród opisywanych wydarzeń. Liczne szczegóły, co zostało zresztą zaznaczone w tekście, pojawiły się pod wpływem kontaktów z członkami organizacji i zapisków Ringelbluma (Libionka & Weinbaum, 2011, s. 41–42).

Z kolei w wydany w 2015 r. jednym z tomów poświęconych archiwum getta warszawskiego można zapoznać się z taką adnotacją:

W przypadku Dawida Wdowińskiego [...] nie tyle chodzi o kontrowersyjność czy negację jego wspomnień [...] ile o zastanawiająco niewielką ilość przekazanych przez niego informacji. Zdawałoby się, że człowiek, który odgrywał rolę jednego z głównych przywódców Bejtaru w Warszawie, powinien sypać nazwiskami, datami, szczegółami. Tymczasem jego wspomnienia to tekst tak ogólnikowy, że stawiający pod znakiem zapytania wiarygodność autora (Urynowicz, 2015, s. XVI–XVII).

Dawid Wdowiński a konkurencja polityczna

Na pierwszych stronach wspomnień Wdowiński wyraził swoją niechęć wobec konkurencji politycznej, tj. centrolewicy i lewicy syjonistycznej. Wdowiński jako zwolennik Żabotyńskiego krytykował lewicowo nastawionych syjonistów za poprawne relacje z Brytyjczykami, którzy w latach 1918–1948 sprawowali władzę nad terenami dzisiejszego Izraela oraz Autonomii Palestyńskiej. W opinii zwolennika prawicy Brytyjczycy poprzez ograniczanie możliwości przybywania Żydów do ówczesnej Palestyny byli współpracownikami hitlerowskich Niemców (Wdowiński, 1963). Ostrze krytyki Wdowińskiego wymierzone było też w zaangażowanie ówczesnych liderów syjonistycznych w rozbudowę kibuców, tj. kolektywów rolnych. Wdowiński uważał, że niektórzy lewicowi syjoniści pozytywnie, a przez to błędnie oceniali zmiany, które zaszły w Rosji po 1917 r.: „[...] many Jewish leaders were reared in the spirit of the Russian Revolution, and they thought they could translate the ideas of the class struggle into Zionist terms” (Wdowiński, 1963, s. 4–5). Autor wspomnień potępił też oskarżanie syjonistów-rewizjonistów o reprezentowanie tzw. żydowskiego faszyzmu (Flisiak, 2021). Wyraził dezaprobatę wobec Dawida Ben Guriona (1886–1973), pierwszego premiera Izraela za określanie Włodzimierza Żabotyńskiego mianem *Vladimira Hitlera* i za gotowość do otwartej walki z prawicowymi syjonistami: „the fight against Revisionism is a fight unto death in the strongest sense of the word” (Wdowiński, 1963, s. 10).

Sytuacja społeczności żydowskiej w Warszawie od września 1939 do września 1942 r.

Opisując czas drugiej wojny światowej, Wdowiński wspominał, że w obliczu agresji III Rzeszy na Polskę Żydzi wraz z Polakami uczestniczyli w obronie ojczyzny, m.in. podczas walk o Warszawę. Z kolei początek hitlerowskiej okupacji miał odznaczać się niemieckim terrorem. Wśród jego przykładów Wdowiński wskazał na: niemieckie zarządzenia dotyczące możliwości posiadania przez Żydów maksymalnie 2 tys. zł., obowiązek noszenia opaski z gwiazdą Dawida czy wprowadzenia komisariatu nad żydowskimi przedsiębiorstwami. To ostatnie rozporządzenie spowodowało, że: „[...] people who only yesterday had been rich, suddenly became paupers” (Wdowiński, 1963, s. 28). Wdowiński wspominał też o dwóch wydarzeniach z pierwszych miesięcy okupacji Warszawy. W styczniu 1940 r. Niemcy mieli wpaść na trop i rozbić niepodległościową organizację o nazwie Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa. Ze względu na obecność w niej Żydów niemieckie represje były wymierzone zarówno w Polaków, jak i Żydów, głównie inteligencję: „About, 2,000 physicians, lawyers, engineers, and industrialists were arrested. From then on such waves of arrests began to recur every few weeks [...]. Nobody ever came back” (Wdowiński, 1963, s. 28). Wdowiński wspominał też o przypadkach, gdy niektórzy Polacy będący inspirowani przez Niemców napadali na żydowskich przechodniów: „We were constant prey to the whims of German abetted and aided by Polish anti-Semites in the streets, and we had no safety on our homes” (Wdowiński, 1963, s. 25). Można przypuszczać, że zapis ten jest nawiązaniem do pogromu wielkanocnego z marca 1940 r., tj. współpracy między przedstawicielami polskiej skrajnej prawicy (Narodowa Organizacja Radykalna) z niemieckim okupantem (Szarota, 2000).

Przedstawiając warunki życia w powstałym w październiku 1940 r. (Stroop, 2009) getcie warszawskim, Wdowiński pisał o przymusie pracy, trudnych warunkach życia, niedożywieniu oraz chorobach, które dotyczyły przede wszystkim najmłodszych: „Children who were born into darkness and terror and fright; children who saw no sun. They literally grew physically old in infancy and went to their brutal deaths without a kind hand to comfort them” (Wdowiński, 1963, s. 45). Autor wspomnień wskazał, że w 1941 r. getcie warszawskim z powodu tyfusu i głodu zmarło 43 tys. osób. Ci, którzy chcieli przeżyć, musieli ratować się m.in. poprzez szmuglowanie żywności ze strony aryjskiej. Wdowiński negatywnie ocenił pracę niektórych przedstawicieli Rad Żydowskich (Judenratów),

którzy mieli splamic się współpracą z Niemcami: „Outwardly it was supposed to be a form of self-government. Actually, it was the most devilish plan to have the bestial decrees and inhuman punishment upon the Jewish masses meted out by their fellow Jews” (Wdowiński, 1963, s. 30). Negatywnie ocenił też rolę Józefa Szeryńskiego, osoby odpowiedzialnej za funkcjonowanie w getcie warszawskim Żydowskiej Służby Porządkowej (ŻSP): „[...] The head of the Jewish police, which deserves a chapter unto itself for the shameful role it played in the life of the Ghetto, he appointed a Jewish convert and violent anti-Semite, Colonel Szerynski, a former Polish police inspector” (Wdowiński, 1963, s. 31). Jednocześnie Wdowiński przedstawił sylwetki tych, którzy starali się wspierać swoich współrodaków znajdujących się w getcie. Wskazał m.in. na postać lewicowego syjonisty Adolfa Bermana, który współtworzył żydowski ruch oporu (Kossewska, 2015), oraz Janusza Korczaka. Był on opiekunem dzieci (Wdowiński, 1963).

Wdowiński, opisując życie w getcie, wspominał o organizowanych z zachowaniem środków bezpieczeństwa nielegalnych spotkaniach i dyskusjach, na których były omawiane wydarzenia rozgrywane się w Europie. Dodatkowo poszczególne formacje polityczne w getcie wydawały w sposób nielegalny biuletyny, a niektórzy mieszkańcy getta słuchali brytyjskich audycji (Wdowiński, 1963, s. 52). Autor wspomnień wskazał, że także syjoniści-rewizjoniści wydawali gazety. Wśród nich były: *Magen Dawid*, *Af Al Pi*, *Medina* (Urynowicz, 2015). Z kolei niemieckie zwycięstwa nad Armią Czerwoną mające miejsce po 22 czerwca 1941 r. miały napawać mieszkańców getta smutkiem i przerażeniem. Dotyczyło to też informacji o antyżydowskich zbrodniach m.in. w Wilnie. Wdowiński wskazał, że wieści te przeraziły mieszkańców getta warszawskiego. Niektórzy obawiali się, że spotka ich podobny los. Jednocześnie byli i tacy, którzy uważali, że niewykonalne jest zabicie kilkuset tysięcy osób w getcie.

Pod koniec kwietnia 1942 r. Wdowiński otrzymał od dwóch syjonistów-rewizjonistów – Cwi i Mosze Zylberberg (Libionka & Weinbaum, 2011) informacje o likwidacji getta w Lublinie. Dzięki tym wiadomościom Wdowiński zrozumiał, że niemieckie zbrodnie dotyczą mieszkańców wszystkich gett: „The situation was clear. The extermination of the Jews had nothing to do with this or that area or with this or that administration. The wave of extermination had already broken into the territory under the domination of the General Government” (Wdowiński, 1963, s. 54). Bracia Zylberberg w celu poinformowania innych mieszkańców getta warszawskiego o zbliżającym się niebezpieczeństwie skontaktowali się z Adamem Czerniakowem, prezesem warszawskiego Judenratu. Wdowiński wspominał, że Czerniakow był przez Niemców oszukiwany obietnicami, że getto

w Warszawie, Krakowie oraz Radomiu nie zostanie zlikwidowane. Zwolennik Żabotyńskiego wskazał m.in. na swoją rozmowę z historykiem Ignacym Schipperem (Friedman, 1954). Naukowiec, słuchając informacji od Wdowińskiego na temat potrzeby stworzenia żydowskiej samoobrony, wskazał, że syjoniści-rewizjoniści byli: „always hotheads [...] It is impossible to liquidate a population of half a milion souls” (Wdowiński, 1963, s. 55). W przypadku samoobrony w getcie Wdowiński zaznaczył, że w kwietniu/maju 1942 r. sporo młodych zwolenników Żabotyńskiego z Warszawy znajdowało się poza gettem, m.in. część z nich pracowała na farmie w Hrubieszowie (Arens, 2011). Dodatkowym problemem przy próbie oporu miała być odpowiedź Niemców, tj. odpowiedzialność zbiorowa mieszkańców getta. Na początku lata 1942 r. w celu upamiętnienia drugiej rocznicy zgonu Żabotyńskiego Wdowiński wraz z Leonem Rodalem, Dawidem Szulmanem i Michałem Strykowskim (Libionka & Weinbaum, 2011) zorganizowali *memorial services* w wielkiej synagodze przy ulicy Tłomackiej (Arens, 2011). Opublikowali także broszurę *Aharey Shnatayim (Po dwóch latach)* (Wdowiński, 1963, s. 59).

Część wspomnień Wdowiński poświęcił na opisanie wydarzeń rozgrywających się podczas wielkiej akcji deportacyjnej w getcie warszawskim, tj. od lipca do września 1942 r. (Stroop, 2009). Wzbudziła ona wielką panikę wśród mieszkańców getta, którzy mieli problem ze znalezieniem kryjówki oraz pożywienia: „In the Ghetto the smuggling of food ceased, trade was dead, foodstores were closed, hunger grew. There was literally not a morsel of bread to be had” (Wdowiński, 1963, s. 67). Wdowiński potępił tych funkcjonariuszy ŻSP, którzy splamili się kolaboracją z Niemcami: „During the first «action» the Jewish police would come every day to the houses and ask for labor cards. Those who could not produce any labor cards were immediately sent to the Umschlagplatz. In this way the Jewish police was instrumental in delivering Jews to the German” (Wdowiński, 1963, s. 62). Autor wspomnień wskazał też, że wśród niemieckich kolaborantów obecni byli również: Łotysze, Ukraińcy oraz Litwini. Ich ofiarami, których liczba wyniosła ok. 310 tys. osób (Stroop, 2009), byli zarówno prości mieszkańcy getta, jak i działacze religijni oraz polityczni (Wdowiński, 1963).

Ukształtowanie się żydowskiego ruchu oporu w getcie warszawskim

Akcja deportacyjna mieszkańców getta warszawskiego spowodowała powstanie żydowskich grup zbrojnych. Pod koniec 1942 r. powstała Żydowska Organizacja Bojowa i Żydowski Związek Wojskowy. ŻOB skupiał centrowych i lewicowych syjonistów, a także tych Żydów, którzy byli zwolennikami antysyjonistycznej lewicy (Gutman, 1993). ŻZW skupiał przede wszystkim zwolenników Żabotyńskiego, a także skrajnie lewicowych Żydów pod przywództwem Ryszarda Walewskiego (Flisiak, 2023; Lazar, 1966). Wdowiński miał nadzieję na powstanie jednej, wspólnej organizacji bojowej, lecz po dwóch rozmowach z Cywią Lubetkin i Mordechajem Anielewiczem, tj. przedstawicielami ŻOB, plan połączenia grup bojowych został zarzucony (Apfelbaum, 2003). Wdowiński wspomniał, że zwolennikom Żabotyńskiego zaproponowano wstąpienie do ŻOB-u pojedynczo, a nie jako grupie (Gutman & Rothkirchen, 1976). Autor wspomnień przedstawił siebie jako osobę, która stała na czele ŻZW. Michał Strykowski i Leon Rodal mieli być członkami komitetu politycznego, a Paweł Frenkiel – wojskowym komendantem. W relacji Wdowińskiego Frenkiel miał być jedną z najuczciwszych osób, którą spotkał w swoim życiu: „[...] was one of the most beautiful, the most honest and one of the most modest figures that I have ever met in the course of a long political life” (Wdowiński, 1963, s. 79). Główna siedziba ŻZW miała znajdować się przy ulicy Muranowskiej 7/9. Inne oddziały ŻZW były obecne w szopach, tj. niemieckich obozach pracy przymusowej w getcie warszawskim (Engelking & Leociak, 2001). Dotyczyło to m.in. szopu szcotokarzy, Schulza oraz Toebbensa. Grupa ŻZW na placu Muranowskim została podzielona na 6 grup, liczących po 20 osób. Bojownicy ŻZW korzystali ze wsparcia przedstawicieli polskiego ruchu podziemnego, którzy przysyłali Żydom instruktorów, uczyli walk ulicznych i obrony bunkrów. Dzięki tym kontaktom członkowie ŻZW mogli uzyskać broń, np. ręczne granaty oraz koktajle Mołotowa (Wdowiński, 1963). Można przypuszczać, że osobą, która wspierała ŻZW, był Cezary Szemley Ketling i jego podwładni (Grabski, 2007).

Innym źródłem uzbrojenia miała być broń kupowana od niemieckich żołnierzy. Wyżej wspomniane możliwości uzyskania broni wiązały się z koniecznością pozyskania odpowiednich funduszy. By temu zaradzić, bojownicy ŻZW niezbędne środki uzyskiwali z kontrybucji od Żydów, którzy pozostali w getcie (Wdowiński, 1963). Wart podkreślenia jest fakt, że do kontaktów z częścią

aryjską Warszawy służył bojownikom ŻZW tunel wykopany pod placem Muranowskim (Arens, 2011).

Żołnierze ŻZW i ŻOB w czasie pierwszych miesięcy 1943 r. przeprowadzali ataki na Niemców oraz tych Żydów, którzy podjęli współpracę z hitlerowcami. W tym ostatnim przypadku chodziło m.in. o zastrzelenie Lidii Radziejowskiej i Pawła Włodowskiego (Grabski, 2007). Bojownicy chronili też Żydów, którzy byli ofiarami polskich antysemitów: „[...] also liquidated a group of Polish bandits who had penetrated in the night into the Ghetto through the sewers and had made pogroms of Jews” (Wdowiński, 1963, s. 82). Co warte uwagi, Wdowiński wskazał, że Niemcy, chcąc sprowokować wcześniejszy termin wybuchu walk w getcie, powołali do życia bliżej nieznaną Organizację Wolnych Żydów (Society of Free Jews) (Wdowiński, 1963, s. 84). Jej działalność nie przyniosła Niemcom żadnych korzyści (Gutman & Rothkirchen, 1976).

Powstanie w getcie warszawskim

19 kwietnia 1943 r. wybuchło w getcie warszawskim powstanie. Wdowiński wskazał, że w nocy z 18 na 19 kwietnia bojownicy ŻOB i ŻZW zostali poinformowani o zbliżającym się niemieckim ataku. Następnie getto zostało otoczone przez Niemców, Ukraińców, Litwinów oraz Łotyszy dowodzonych najpierw przez Ferdinanda von Sammern-Frankenegga, a później przez Jurgena Stroopa (Grabski & Wójcicki, 2008). Autor wspomnień opisał ciężkie walki na placu Muranowskim, na którym powstańcy wywiesili sztandar biało-niebieski (Wdowiński, 1963). Zapis ten nie odpowiada prawdzie, ponieważ członkowie ŻZW wywiesili dwa sztandary: biało-czerwony i biało-niebieski (Libionka & Weinbaum, 2011; Mark, 1959). Wdowiński wspomniał o użyciu przez powstańców karabinów maszynowych i koktajli Mołotowa. Wskazał też, że Rodal i Frenkiel ubierali się w mundury niemieckich oficerów, by siał zamieszanie w szeregach atakujących hitlerowców. W dalszej części wspomnień Wdowiński skupił się na opisie walk grupy ŻZW stacjonującej na placu Muranowskim i będącej pod przywództwem Frenkla. W dniu 29 kwietnia wycofała się ona z placu Muranowskiego i próbowała dotrzeć do Michalina, by kontynuować walkę (Grupińska & Choroszewski, 2003; Wdowiński, 1963). Jednakże została zaatakowana przez Niemców. Spowodowało to, że jej członkowie musieli wrócić do Warszawy i szukać schronienia w bunkrze przy ulicy Grzybowskiej, który znajdował się po stronie aryjskiej (Arens, 2011). 2 maja 1943 r. inna grupa ŻZW walcząca w okolicach szopu Toebbensa też dotarła do schronu przy ulicy Grzybowskiej.

W następnych dniach miały miejsce próby wysłania grup ŻZW do getta celem ratowania ludności cywilnej. Oddziałowi wysłanemu 5 maja udało się wykonać to zadanie. Następnego dnia miała zostać wysłana kolejna grupa pod dowództwem Rodala. Została ona jednak zaatakowana przez Niemców i funkcjonariuszy polskiej policji Generalnego Gubernatorstwa (Polnische Polizei im Generalgouvernement). W wyniku walk zginął Rodal i większość jego podwładnych (Gutman & Rothkirchen, 1976; Mark, 1959). W następnych dniach grupa znajdująca się w schronie miała nawiązać kontakt z polskimi partyzantami. Polacy obiecali pomoc w wywiezieniu grupy do podlubelskich lasów. Termin udzielenia pomocy został wyznaczony na 12 maja (Friedman, 1954). Dzień wcześniej, tj. 11 maja grupa ŻZW została atakowana przez Niemców. W wyniku całonocnej walki zginął Frenkiel i większość jego podwładnych (Wdowiński, 1963).

W wyniku walk, które zakończyły się 16 maja 1943 r., teren getta został całkowicie zniszczony (Stroop, 2009). Z kolei Wdowiński trafił do niemieckiej niewoli i znalazł się w niemieckim obozie koncentracyjnym w Budzynie. W swoich wspomnieniach napisał, że niektórzy syjoniści-rewizjoniści zostali zamordowani przez Niemców na początku listopada 1943 r. podczas Akcji Erntefest (Wdowiński, 1963). Dotyczyło to m.in. Cywii Zylberberg i bliżej nieznanego Heringa (Libionka & Weinbaum, 2011). Tak jak zostało wcześniej wspomniane, po 1946 r. Wdowiński opuścił Europę i zamieszkał w Stanach Zjednoczonych Ameryki. Uważał, że za hitleryzm odpowiada cały naród niemiecki. W jego opinii Zagłada była potwierdzeniem wielowiekowej niemieckiej nienawiści wobec Żydów: „[...] Nazism was not an accident in Germany; that it was the historical culmination of a process engendered by the elite of German culture for hundreds of years” (Wdowiński, 1963, s. 109). Jako prawicowy syjonista negatywnie oceniał kontakty między Izraelem a Republiką Federalną Niemiec (tj. Niemcami zachodnimi) (Segev, 2012). Uważał też, że żydowskość jest nierozzerwalnie związana z syjonizmem, a przez to z Izraelem (Wdowiński, 1963).

Zakończenie

Prezentowane wspomnienia są jednym z nielicznych źródeł bezpośrednio związanych z ŻZW. Ich autor, przedwojenny działacz prawicy syjonistycznej zawarł w nich swój ogląd na sytuację w getcie warszawskim i na powstanie z kwietnia/maja 1943 r. Informacje zawarte w wspomnieniach dotyczą m.in. codziennego życia w getcie, niemieckich represji oraz relacji polsko-żydowskich. Niektóre informacje to oceny funkcjonariuszy ŻSP oraz Judenratu. Książka Wdowińskiego

nie jest pozbawiona błędnych informacji. Należy wskazać m.in. na nieprawdziwą informację odnoszącą się do hipotezy, wedle której to Wdowiński był szefem ŻZW. Badania Dariusza Libionki i Laurence'a Weinbauma temu przeczą. Ci badacze wskazują na rolę Frenkla, Rodala oraz Strykowskiego w powstaniu i funkcjonowaniu ŻZW (Libionka & Weinbaum, 2011). Inny niedokładny opis Wdowińskiego dotyczy wywieszenia przez bojowników ŻZW podczas powstania w getcie dwóch flag. Historyk August Grabski w jednym ze swoich artykułów podał prawdopodobną przyczynę wzmianki tylko o biało-niebieskim sztandarze: „Z przyczyn politycznych Wdowiński nie wspomina np. o biało-czerwonym sztandarze wywieszonym nad Muranowską 7 po wybuchu powstania, ale wzmiankuje jedynie o syjonistycznej fladze” (Grabski, 2007, s. 432–433). Mimo tych mankamentów książkę *And we are not saved* należy uznać za cenne źródło dotyczące powstania w getcie warszawskim.

Bibliografia

- Archiwum Instytutu Żabotyńskiego w Tel-Awiiwie, *Z.Z.W. Warsaw Ghetto, David Wdowinski, Biographical Details, Articles, Newspaper Items, Journal Entries*, 1944–1970, k. 13.
- Apfelbaum, M. (2003). *Dwa sztandary. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*. Tłum. M. Maliszewska. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Arens, M. (2011). *Flagi nad gettem. Rzecz o powstaniu w getcie warszawskim*. Tłum. M. Sobelman & J. Stocker-Sobelman. Kraków–Budapeszt: Wydawnictwo Austeria.
- Borzymińska, Z. & Żebrowski, R. (2003). *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*. T. 1. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Engelking, B. & Leociak, J. (2001). *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Flisiak, D. (2020). *Działalność syjonistów-rewizjonistów w Polsce w latach 1944/1945–1950*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe TYGIEL.
- Flisiak, D. (2023). Ryszard Walewski i udział ŻZW w powstaniu w getcie warszawskim. *Jednodniówka z okazji 80 rocznicy Powstania w Getcie Warszawskim. Historia Czerwona*, kwiecień, 2–3.
- Flisiak, D. (2021). *Wybrane materiały ideologiczne i propagandowe Syjonistyczno-Socjalistycznej Partii Robotniczej Poalej Syjon-Hitachdut. Przyczynek do badań nad lewicą syjonistyczną w pierwszych latach powojennej Polski (1944/45–1949/50)*. Chrzan: Stara Szuflada.
- Friedman, P. (1954). *Martyrs and Fighters. The Epic of the Warsaw Ghetto*. New York: Frederick A. Praeger.
- Gauden, G. (2019). *Lwów – kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*. Kraków: Universitas.
- Grabski, A. (2007). Czy Polacy walczyli w powstaniu w getcie? Rzecz o polskich sojusznikach Żydowskiego Związku Wojskowego. *Kwartalnik Historii Żydów*, 4, 422–434.

- Grabski, A. & Wójcicki, M. (2008). *Żydowski Związek Wojskowy – historia przywrócona*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.
- Grupińska, A. & Choroszewski, B. (2003). Sprawa michalińska. Opowieść o jednym epizodzie z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego. *Teksty Drugie. Teoria Literatury, Krytyka, Interpretacja*, 5, 171–177.
- Gutman, I. (1993). *Żydzi warszawscy 1939–1943: getto, podziemie, walka*. Tłum. Z. Perelmuter. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Gutman, I. & Rothkirchen, L. (1976). *The catastrophe of European Jewry. Antecedents – History – Reflections. Selected papers*. Jerusaleń: Yad Vashem.
- Hartglas, A. (1996). *Na pograniczu dwóch światów*. Oprac. J. Żyndl. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Kossewska, E. (2015). *Ona mówi jeszcze po polsku, ale śmieje się po hebrajsku. Partyjna prasa polskojęzyczna i integracja kulturowa polskich Żydów w Izraelu (1948–1970)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lazar, Ch. (1997). *Betar be – szejrit haplite 1945–1948*. Tel-Aviv: Machon Żabotyński.
- Lazar, Ch. (1966). *Muranowska 7. The Warsaw Ghetto Rising*. Tel-Aviv: Massada P.E.C. Press.
- Libionka, D. & Weinbaum, L. (2011). *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze: wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Łoza, S. (1983). *Czy wiesz kto to jest? Uzupełnienia i sprostowania*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Mark, B. (1959). *Walka i zagłada warszawskiego getta*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Perelman, J. (1937). *Rewizjonizm w Polsce 1922–1936*. Warszawa: Europa.
- Rudnicki, S. & Silber, M. (oprac.) (2009). *Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Segev, T. (2012). *Siódmy milion. Izrael – piętno zagłady*. Tłum. B. Gadomska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schneider, S.A. (2014). *Sze'irir hapleta. Ocaleni z Zagłady. Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Stroop, J. (2009). *Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Warszawie już nie istnieje!* Oprac. A. Żbikowski. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Żydowski Instytut Historyczny.
- Szarota, T. (2000). *U progu zagłady: zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Urynowicz, M. (oprac.) (2015). *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. T. 20. Prasa getta warszawskiego: ugrupowania prawnicze*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.
- Wdowiński, D. (1963). *And we are not saved*. New York: Philosophical Library.
- Weinbaum, L. (2013). Epizod z biografii Dawida Wdowińskiego. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 9, 501–507.